

Byzantina Symmeikta

Vol 28 (2018)

BYZANTINA SYMMEIKTA 28

Βιβλιοκρισία: Lilia DIAMANTOPOULOU, Griechische visuelle Poesie. Von der Antike bis zum Gegenwart [Studien zur Geschichte Sudosteuropas 18], Frankfurt am Main u.a. 2016

Stylios LAMPAKIS

doi: [10.12681/byzsym.19350](https://doi.org/10.12681/byzsym.19350)

Copyright © 2018, Stylios LAMPAKIS

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

LAMPAKIS, S. (2018). Βιβλιοκρισία: Lilia DIAMANTOPOULOU, Griechische visuelle Poesie. Von der Antike bis zum Gegenwart [Studien zur Geschichte Sudosteuropas 18], Frankfurt am Main u.a. 2016. *Byzantina Symmeikta*, 28, 471–478. <https://doi.org/10.12681/byzsym.19350>

Lilia DIAMANTOPOULOU, *Griechische visuelle Poesie. Von der Antike bis zur Gegenwart* [Studien zur Geschichte Südosteuropas 18], Peter Lang Edition, Frankfurt am Main u.a. 2016, σσ. 499 + πίνakes, ISBN 978-3-631-67423-9

Τὸ βιβλίο παρουσιάζει διαχρονικὴ ἐπισκόπηση τῆς ἑλληνικῆς σχηματικῆς / ὀπτικῆς ποίησης ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως τὴν σημερινή ἐποχή καὶ ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη μορφή τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τῆς συγγραφέως (στὸ ἐξῆς: σ.) στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μονάχου (*Die visuelle Poesie im griechischen Raum von der Antike bis ins 21. Jahrhundert*, 2006). Ἄν καὶ ὑπάρχουν πολλὲς ἐργασίες γιὰ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ καὶ τὴν βυζαντινὴ σχηματικὴ ποίηση, μία παρόμοια συστηματικὴ ἔρευνα τόσο γιὰ τὴν νεοελληνικὴ ἀντίστοιχη ποίηση, ὅσο καὶ γιὰ τὴν διαχρονικὴ παρουσία τῶν «σχηματοποιημάτων» στὸν ἑλληνικὸ καὶ εὐρύτερα στὸν ἑλληνόφωνο χῶρο, δὲν ὑπῆρχε, ὅπως τονίζεται στὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο (*Vorbemerkungen*, σσ. 1-24), ὅπου σημειώνεται εἰδικότερα ὅτι σκοπὸς τῆς ἔρευνας εἶναι νὰ παρακολουθήσει τὴν ἐξέλιξη τοῦ εἴδους, νὰ ἐντοπίσει συγκεκριμένα ἱστορικὰ περιβάλλοντα στὰ ὁποῖα ἐμφανίζεται ἡ ὀπτικὴ ποίηση, καθὼς καὶ νὰ ἀναδείξει τὶς βασικὲς λειτουργίες στὶς ὁποῖες αὐτὴ ἀνταποκρίνεται. Συζητῶνται ἐπίσης θέματα ὁρολογίας καὶ ἐκτίθενται οἱ γενικὲς μεθοδολογικὲς ἀρχὲς τῆς ἐργασίας ἐπισημαίνεται ἐπιπλέον ὅτι στὰ ἐγχειρίδια νεοελληνικῆς μετρικῆς ἐλάχιστες ἢ ἀνύπαρκτες εἶναι οἱ ἀναφορὲς στὰ «ποιητικὰ παίγνια» γενικά, μὲ τὴν ἐξαίρεση τῆς μετρικῆς τοῦ Χαρισίου Μεγδάνη (*Καλλιόπη παλινσοστοῦσα*, 1819) καὶ τῆς ἀντίστοιχης τοῦ Π. Γριτσάνη (*Στιχουργικὴ*, 1891)¹.

1. Ὅρισμένα σημεία τῆς εἰσαγωγῆς ἔχουν συζητηθεῖ καὶ στὸ ἄρθρο τῆς σ. «Ποιητικὰ παίγνια τὸν 18ο αἰώνα. Παραδείγματα σχηματικῆς ποίησης στὶς νεοελληνικὲς μετρικὲς καὶ στιχουργικὲς τοῦ Χ. Μεγδάνη (1819) καὶ τοῦ Π. Γριτσάνη (1891)», *Κονδυλοφόρος* 7 (2008), 5-38. Τὸ θέμα τῶν ἐγχειριδίων νεοελληνικῆς μετρικῆς ἐξετάζεται ἐκτενῶς στὸ ἔκτο κεφάλαιο τοῦ παρουσιαζόμενου βιβλίου, σσ. 240-262.

Τὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου (σσ. 25-62) ἐξετάζει τὰ ἀρχαῖα σχηματικά ποιήματα (κύβοι, τρίγωνα, τεχνοπαίγνια, καὶ ἀκρόστιχα, ἀλφαβητικά ἢ ὄχι). Ἀναλύεται ἐκτενῶς ἡ μετρικὴ τους μορφή καὶ παρουσιάζεται τὸ περιεχόμενό τους, μὲ ἀξιοποίηση τῆς ἀφθονότητος βιβλιογραφίας.

Τὸ δεῦτερο κεφάλαιο (σσ. 63-106) εἶναι ἀφιερωμένο στὰ βυζαντινὰ σχηματικά ποιήματα². Ἀρχικὰ ἐξετάζονται τὰ τεχνοπαίγνια τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς ὡς ἀντικείμενο σχολιασμοῦ ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς λογίους, οἱ ὅποιοι ἀπλῶς περιορίστηκαν σὲ σχόλια στὰ κείμενα, δὲν ἀνανέωσαν τὸ εἶδος· συνετέλεσαν πάντως στὴν διάδοση των τεχνοπαιγνίων στὴν Δύση. Ἀντίθετα ἰδιαίτερος προσφιλεῖς ἦσαν στὸ Βυζάντιο οἱ λεγόμενοι «ὕφαντοὶ στίχοι»: ἡ σ. ἀναλύει λεπτομερῶς τὶς σχετικὲς περιπτώσεις. Ἐκτενῶς παρουσιάζεται ἐπίσης ἡ πολὺ γνωστὴ σειρὰ τῶν ἱάμβων στὴν Χαλκὴ Πύλῃ τῶν ἀνακτόρων τῆς Κωνσταντινούπολης (8ος-9ος αἰ.), οἱ ὅποιοι ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὴ καὶ πολὺ ἐνδιαφέρουσα περίπτωση αὐτοκρατορικῆς καὶ θρησκευτικῆς προπαγάνδας. Καὶ στὴν τελευταία ἐνότητα τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ παρουσιάζονται ἄλλες παρεμφερεῖς μορφές, ὅπως τὰ ἀκρόστιχα, τὰ ἀλφαβητάρια, τὰ καταλόγια καὶ οἱ κύβοι.

Τὸ τρίτο κεφάλαιο, μὲ τίτλο «Ἀπὸ τὸ χειρόγραφο στὸ ἔντυπο. Ἡ διάδοση τῶν τεχνοπαιγνίων στὴν Ἀναγέννηση καὶ τὸν Οὐμανισμό» (σσ. 107-116) συνδέει κατὰ κάποιον τρόπο τὰ δύο πρῶτα κεφάλαια μὲ τὰ ἐπόμενα καὶ περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τῆς πρόσληψης τῶν τεχνοπαιγνίων κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγέννησης καὶ τοῦ Οὐμανισμοῦ.

Τὸ τέταρτο κεφάλαιο (σσ. 117-188)³ ἐπικεντρώνεται στὴν προσωπικότητα τοῦ Λάμπρου Φωτιάδη (1752-1805), σχολάρχῃ τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου: τὰ βιογραφικά του εἶναι γνωστὰ σὲ γενικὲς γραμμές, ἀλλὰ δὲν εἶχαν μελετηθεῖ τὰ σχηματικά του ποιήματα, τῶν ὁποίων ἡ συμβολὴ στὴν περαιτέρω ἐξέλιξη τοῦ εἵδους ἦταν σημαντικὴ: ἀναλύονται λοιπὸν λεπτομερῶς καὶ τοποθετοῦνται στὸ πολιτικοκοινωνικὸ τους περιβάλλον. Ἐπίσης σχολιάζονται τὰ ἀντίστοιχα ποιήματα τοῦ μαθητῇ τοῦ Φωτιάδη, τοῦ ἱατροφιλοσόφου Μανουὴλ Σαρῆ Τενεδίου (1778-1802).

Τὸ πέμπτο κεφάλαιο (σσ. 189-228) λειτουργεῖ ὡς συμπληρωματικὸ τοῦ προηγούμενου: εἶναι ἀφιερωμένο στὰ σχηματικά ἐγκώμια ποὺ γράφτηκαν

2. Τὰ βασικὰ σημεῖα τοῦ κεφαλαίου περιλαμβάνονται καὶ στὸ ἄρθρο τῆς σ. «Στίχοι ὕφαντοί. Βυζαντινὰ ἀρ-ιστουργήματα», *Neograeca Bohemica* 16 (2016), 99-138.

3. Βλ. καὶ τὸ σχετικὸ δημοσίευμα: Λ. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ Λάμπρος Φωτιάδης (1752-1805) ποιητής, *Μνημοσύνη* 19 (2013), 289-314.

στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες, ὅπου οἱ πολιτικοκοινωνικὲς συνθήκες (μὲ τὸν συνδυασμὸ [ἢ σ. χρησιμοποιεῖ τὸν χαρακτηρισμὸ Janusköpfigkeit, σ. 189] τῶν συντηρητικῶν ἀντιλήψεων τῆς βυζαντινῆς παράδοσης καὶ τῶν ἀπολυταρχικῶν μοναρχιῶν ἀφ' ἑνός, καὶ τῶν νέων ιδεῶν ποὺ εἶχαν ἐπικρατήσει μὲ τὸν Διαφωτισμὸ καὶ τὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἀφ' ἑτέρου) ἀποτελοῦσαν ἰδανικὴ περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα γιὰ τὴν καλλιέργεια τοῦ εἵδους. Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ περιβάλλον ἢ ὀπτικὴ ποίηση, ὡς κατ' ἐξοχὴν εὐκαιριακὸ / περιστασιακὸ εἶδος, ἄμεσα συνδεδεμένο μὲ τὴν ἐπικαιρότητα, ἀποκτᾷ νέα λειτουργικότητα.

Τὸ ἔκτο κεφάλαιο μὲ τίτλο «Οἶνος νέος εἰς ἀσκοὺς παλαιοὺς» (σσ. 229-262) ὑποδιαιρεῖται σὲ δύο ἐνότητες: ἀρχικὰ ἐξετάζεται ἡ σχέση τῆς ὀπτικῆς ποίησης μὲ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα: ἡ συντηρητικὴ ἀρχαῖζουσα γλῶσσα τῶν σχηματοποιημάτων συνετέλεσε στὴν ἀρνητικὴ ἀποτίμησή τους ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς τῆς «μέσης ὁδοῦ». Παρὰ ταῦτα οἱ πρῶτες νεοελληνικὲς μετρικὲς τοῦ 19ου αἰῶνα ἀφιερώνουν ἑκτενῇ τμήματα στὰ ποιητικὰ παίγνια.

Τὸ ἑβδομο κεφάλαιο (σσ. 263-310) παρακολουθεῖ τὰ τελευταῖα ἵχνη τοῦ ἐγκωμιαστικοῦ σχηματικοῦ ποιήματος κατὰ τὸν 19ο αἰ., μὲ διεξοδικὴ καὶ ἐδῶ ἀνάλυση.

Τὸ ὄγδοο κεφάλαιο (σσ. 311-406) πραγματεύεται τὴν συνέχεια τοῦ εἵδους κατὰ τὸν 20ο αἰῶνα: ἐξετάζονται τὰ σχηματικὰ ποιήματα ὁρισμένων «ἡσσόνων» ποιητῶν (Α. Μελαχρινός, Φ. Γιοφύλλης, Μελισσάνθη κ.ἄ.), τὸ ἐπιγραμματικὸ ποίημα *Ἐν τῷ μηνὶ Ἀθῶρ* τοῦ Κ. Καβάφη καὶ ἡ περίπτωση τοῦ Ὁ. Ἐλύτη (ὁ ὁποῖος δὲν συνέθεσε ὀπτικὰ ποιήματα κατὰ κυριολεξίαν, ἀλλὰ ἐκμεταλλεύεται τὸ ὀπτικὸ στοιχεῖο στὸν ἐλεύθερο στίχο)· ἐπίσης γίνεται λόγος καὶ γιὰ τοὺς Π. Ψαλτήρα, Γ. Σεφέρη καὶ Κ. Χρυσάνθη, ποὺ ἀποκλίνουν πρὸς τὸ «καλλίγραμμα».

Τὸ ἔνατο κεφάλαιο (σσ. 407-442) σὲ μιὰ πρώτη ἐνότητα ἀναφέρεται στὶς ομάδες τῶν συγχρόνων νεοελλήνων ποιητῶν ποὺ ἐπιθυμοῦν νὰ διαφοροποιηθοῦν καὶ νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὸν συρμό, προσέχουν περισσότερο τὴν μορφὴ καὶ ὅχι τόσο τὸ περιεχόμενο, καὶ πειραματίζονται ποικιλοτρόπως μὲ τὸν λόγο καὶ τὴν γραφὴ. Καὶ μιὰ δεύτερη ἐνότητα ἔχει ὡς θέμα τὴν ἐξέλιξη τῆς ὀπτικῆς ποίησης στὴν σημερινὴ ἐποχὴ τῆς ψηφιοποίησης.

Στὸ τελευταῖο κεφάλαιο (σσ. 443-447) διατυπώνονται ὁρισμένες τελικὲς παρατηρήσεις καὶ ἐπιχειρεῖται κατηγοριοποίηση τῶν ποιητικῶν παιγνίων.

Στὸ βιβλίον παρακολουθεῖται λοιπὸν διεξοδικά, ἀλλὰ καὶ μὲ συγκριτικὴ προοπτικὴ πρὸς ἀνάλογα συνθέματα σὲ ἄλλες λογοτεχνίες, ἡ ἐξέλιξη τῶν «σχηματοποιημάτων» στὴν διαχρονικὴ πορεία τῆς ἑλληνόγλωσσης ποίησης κατὰ τὴν διάρκεια δύο χιλιετιῶν καὶ πλέον. Εἶναι ἐντυπωσιακὸ τὸ πλῆθος τῶν

κειμένων που σχολιάζονται, ωστόσο έχει κανείς την αίσθηση ότι το αποτέλεσμα θα ήταν ακόμα πιο έντυπωσιακό αν το βασικό υλικό της έρευνας, δηλαδή τα ίδια τα κείμενα των ποιημάτων, συμπεριλαμβάνονταν και στο ελληνικό πρωτότυπο και όχι μόνο σε γερμανικές μεταφράσεις, όπως συμβαίνει στις περισσότερες περιπτώσεις (ένω αντιθέτως παρατίθενται στο πρωτότυπο πάρα πολλά αποσπάσματα της συναφούς ελληνικής βιβλιογραφίας, συνοδευόμενα κατά κανόνα από την γερμανική τους μετάφραση). ο αναγνώστης πρέπει να ανατρέξει στους πίνακες για να έχει και την οπτική εικόνα του αντιστοίχου κειμένου, εκεί όμως η σμίκρυνση είναι υπερβολική και τα παρατιθέμενα παραδείγματα, εκτός από το ότι είναι δυσανάγνωστα, ασφυκτιούν στα στενά περιθώρια της σελίδας⁴. Ξενίζει επίσης η επιλογή να παρατίθενται τα ελληνικά κείμενα (ακόμα και τα αρχαία και τα βυζαντινά, αλλά και κείμενα νεωτέρων χρόνων σε λογιότερη γλώσσα) –πλην ελαχίστων εξαιρέσεων– στο μονοτονικό⁵. Θα έπρεπε να έχει τηρηθεί η ιστορική ορθογραφία τουλάχιστον στις περιπτώσεις αυτές όσο για την σχεδόν γενικευμένη αναδρομική εφαρμογή του μονοτονικού σε νεότερα κείμενα στην δημοτική, που είχαν γραφεί όμως πριν από την καθιέρωση αυτού του συστήματος γραφής, απλώς να σημειωθούν περιπτώσεις όπως στις σελ. 10 και 11, όπου παρατίθεται η άφισα της έκθεσης της ελληνικής ομάδας οπτικής ποίησης: ο τίτλος στην άφισα αυτό είναι ένα ποίημα είναι στο πολυτονικό, ενώ στην απέναντι σελίδα μεταγράφεται σε μονοτονικό· η πάλι στις σελ. 393, όπου συμπεριλαμβάνεται στον πίνακα το καλλιγράμμα του Σεφέρη της *Μαρώς*, το οποίο ο αναγνώστης στην σελ. 372 το έχει συναντήσει να αποδίδεται «Της *Μαρώς*»⁶ (βλ. επίσης και σσ. 378 και 379, 380 και 381, κ.ά.).

4. Στην σ. 125, σημ. 289 γίνεται λόγος για «οικονομία χώρου» που επέβαλε την περικοπή των ελληνικών πρωτοτύπων και υπάρχει παραπομπή σε άλλο δημοσίευμα της σ. (Φαναριώτικα Ειδύλλια και οπτικά εγκώμια, στον τόμο *Φαναριώτικα και αστικά στιχουργήματα στην εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 2013, 227-248).

5. Μάλιστα στις σελ. 14 και 37 το ίδιο απόσπασμα παρατίθεται την πρώτη φορά σε πολυτονικό (και ελαφρά ανορθόγραφο) και την δεύτερη στο μονοτονικό.

6. Ειδικά για τον Σεφέρη πρέπει να τονισθεί ότι είναι συγκεκριμένες και προσηγμένες οι ορθογραφικές του συνήθειες, όπως επισημαίνει ο Φ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Γιώργος Σεφέρης, Το βυσινί τετράδιο. Άνεμολόγιο-λέξεις-βότανα και ορθογραφικά*, Αθήνα 1987, 12 και 122-125. Έδω τίθεται ένα γενικότερο πρόβλημα, το θέμα του τονισμού (αλλά και του εκσυγχρονισμού γενικότερα της ορθογραφίας) σε επανεκδόσεις ή παραθέματα κειμένων που είχαν πρωτοεκδοθεί στο πολυτονικό: το θέμα χρειάζεται πολλή συζήτηση, και δεν θα επεκταθούμε· απλώς θα θυμίσουμε όσα έγραφε ο Φ. Ήλιου περί της ιστορικότητας των κειμένων, σημειώνοντας μεταξύ άλλων ότι «ο μονοτονικός Κάλβος δεν είναι ο Κάλβος

Ἡ βιβλιογραφία εἶναι πολυσέλιδη καὶ ἐντυπωσιακὴ (σσ. 449-493), νομίζω ὅμως θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ ἔχει χωριστεῖ σὲ δύο μέρη, ὅπου νὰ ξεχωρίζουν τὰ κείμενα καὶ οἱ ἐκδόσεις τους ἀπὸ τὴν παράλληλη βιβλιογραφία. Ἐπίσης σὲ ἐγγραφές ὅπως π.χ. Aristophanes 1952/53, Eustathius 1827, Hephaestion 1906, Lysias 1854, Platon 1991 κ.ἄ., ἴσως θὰ ἦταν προτιμότερο ὁ τίτλος νὰ ἔχει βιβλιογραφηθεῖ στὸ ὄνομα τοῦ ἐκδότη ἢ ἐπιμελητῆ καὶ ὄχι τοῦ ἀρχαίου συγγραφέα, ὅπως π.χ. στὴν περίπτωση τῶν Ast 1810, Galavotti 1946, Hörandner 1974 κ.λπ..

Ἄν καὶ ἡ βιβλιογραφία, ὅπως προαναφέρθηκε, εἶναι ἐντυπωσιακὴ, ὡστόσο σὲ κάποια σημεῖα εἶναι ἐλλιπής, καὶ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις δὲν ἀποδίδεται ἀκριβῶς ἀκολουθοῦν λοιπὸν ὀρισμένες ἀπαραίτητες συμπληρώσεις καὶ διορθώσεις, τελείως ἐπιλεκτικὰ καὶ ἐνδεικτικὰ.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο: σ. 31, σημ. 41 (καὶ σ. 73, σημ. 146 κ.ἄ): γιὰ τὶς παραπομπές στὰ σχόλια τοῦ Εὐσταθίου στὴν Ἰλιάδα ἀναγράφεται WEIGEL 1827: Weigel ἀφ' ἐνὸς εἶναι ὁ τυπογράφος καὶ ὄχι ὁ ἐκδότης (ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ G. Stallbaum), καὶ ἀφ' ἑτέρου τὰ σχόλια εἶναι πλέον διαθέσιμα στὴν σύγχρονη ἔκδοση τοῦ M. van der VALK, Leiden 1971-1987 (σὲ νεώτερα δημοσιεύματα τῆς σ. βεβαίως χρησιμοποιεῖται ἡ τελευταία αὐτὴ ἔκδοση). -σ. 32: Γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ κειμένου τοῦ ἐπιγράμματος *Χαλκῇ παρθένος εἰμὶ* (AP 7, 153), βλ. καὶ τὶς σημειώσεις στὴν ἔκδοση τῆς *Παλατινῆς Ἀνθολογίας* ἀπὸ τὸν P. WALTZ, *Anthologie Grecque, première partie, Anthologie Palatine, tome IV, Livre VII, epigr. 1-363*, Paris 1960, 119-120. -σ. 34, σημ. 44: τὸ παράθεμα ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ Ἑρμεία στὸν Φαῖδρο εἶναι ἀπὸ τὴν συνέκδοσή τους μὲ τὸν πλατωνικὸν διάλογο ἀπὸ τὸν F. AST (Leipzig 1810), ἡ ὁποία βασιζόταν σὲ ἓνα μόνο χειρόγραφο· θὰ μπορούσε νὰ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ τουλάχιστον ἡ ἔκδοση τοῦ P. COUVREUR, *Hermiae Alexandrini in Platonis Phaedrum scholia*, Paris 1901, 231 καὶ βεβαίως ἡ πλέον πρόσφατη ἔκδοση τῶν C. M. LUCARINI – C. MORESCHINI, *Hermias Alexandrinus, In Platonis Phaedrum Scholia* [Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Berlin 2012, 243. -σ. 37, σημ. 46, σ. 59, σημ. 103 κ. ἄ: ἡ πλήρης ἀνάλυση τῆς παραπομπῆς POLITIS 1885 [σ. 482] εἶναι Ἑστία ΙΘ', ἀρ. 487, 291-293.

τοῦ Κάλβου, εἶναι ὁ Κάλβος τοῦ μονοτονικοῦ ἐκδότη του, ὅπως ὁ μονοτονικὸς Σεφέρης δὲν εἶναι ὁ Σεφέρης τοῦ Σεφέρη, εἶναι ὁ Σεφέρης τοῦ μονοτονικοῦ ἐκδότη του κ.ο.κ.» (Φ. ΗΛΙΟΥ, Ἡ «διόρθωση» τῶν κειμένων. Ἱστορικὲς διαστάσεις καὶ κακὲς συνήθειες, *Τὰ Ἱστορικὰ* τ. 17, τεύχ. 32, Ἰούνιος 2000, 3-10 [=ΤΟΥ ΙΔ., *Ἱστορίες τοῦ ἐλληνικοῦ βιβλίου*, Ἡράκλειο 2006, 611-618]).

Στὸ δεύτερο κεφάλαιο: σ. 71, σημ. 139: τὰ σχόλια τοῦ Εὐσταθίου στὸν ἱαμβικὸ κανόνα τῆς Πεντηκοστῆς ἔχουν ἐκδοθεῖ προσφάτως ἀπὸ τοὺς P. CESARETTI – S. RONCHEY, *Eustathii Thessalonicensis exegesis in canonem iambicum pentecostalem*, Berlin – München – Boston 2014 (προφανῶς ἡ σ. δὲν εἶχε πρόσβαση στὴν ἔκδοση ὅταν τυπωνόταν τὸ βιβλίο, τὴν χρησιμοποιεῖ ὅμως σὲ νεώτερα δημοσιεύματά της). – σ. 73: Γιὰ τὶς *Χιλιάδες* τοῦ Τζέτζη ὑπάρχει πλέον ἡ ἔκδοση τοῦ P. L. LEONE, *Ioannis Tzetzae Historiae*, Galatina (Le) 2007 [τὸ συγκεκριμένο παράθεμα στὴν σ. 68]. – σ. 74, σημ. 149: τὸ ἄρθρο τῆς Follieri 1974 εἶναι πιὸ εὐκόλα προσιτὸ στὸν τόμο ΤΗΣ ΙΔ., *Byzantina e italograeca: studi di filologia e di paleografia*, Roma 1997, 163-185, ἀρ. VII. – σ. 90, σημ. 191, σ. 102, σημ. 231: γιὰ τὸν Βασίλειο Α΄ ὑπάρχει πολὺ περισσότερη καὶ πιὸ πρόσφατη βιβλιογραφία, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ παρατεθεῖ ἀντὶ γιὰ ἀπλὴ παραπομπὴ στὴν γερμανικὴ μετάφραση τοῦ Βίου του ἀπὸ τὸν Koder 1981. – σ. 100, σημ. 218: γιὰ τὶς ἀκροστιχίδες στὴν λειτουργικὴ ποίηση συμπληρωματικά: Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ἡ βυζαντινὴ ὑμνογραφία καὶ ποίησις*, Ἀθήνα ³1965 [ἀνατύπ. Θεσσαλονίκη 1993], 61-62, 237-238. Κ. ΜΗΤΣΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ ὑμνογραφία*, Θεσσαλονίκη 1971, 239-265. Θ. ΞΥΔΗΣ, *Ἰδὼν ἄδω Α-Ω, Νέα Ἑστία* 75, τευχ. 882 (1964), 448-454 [ΤΟΥ ΙΔ., *Βυζαντινὴ ὑμνογραφία*, Ἀθήνα 1978, 542-553]. – σ. 100, σημ. 219: γιὰ τὸν κώδικα British Museum (καὶ τώρα British Library) Additional 8241 βλ. Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΔΟΥΛΑΒΕΡΑ, *Τὸ χειρόγραφο Additional 8241 τῆς Βρετανικῆς Βιβλιοθήκης καὶ ὁ γραφέας του, στὸν τόμο Κωδικογράφοι, συλλέκτες, διασκευαστὲς καὶ ἐκδόσεις: χειρόγραφα καὶ ἐκδόσεις τῆς ὀψιμῆς βυζαντινῆς καὶ πρώιμης νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, Ἡράκλειο 2005, 133-150. Ἡ ἴδια ἔχει προσφέρει προσφάτως καὶ χρηστικὴ ἔκδοση τῶν *Καταλογίων*. Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΔΟΥΛΑΒΕΡΑ, *Καταλόγια. Στίχοι περὶ ἔρωτος καὶ ἀγάπης*, Θεσσαλονίκη 2017.

Στὸ τρίτο κεφάλαιο: σ. 109, σημ. 245: γιὰ τὸν Ἄλδο Μανούτιο καὶ τοὺς Ἕλληνες συνεργάτες του βλ. προσφάτως Κ. ΣΤΑΙΚΟΣ, *Οἱ ἑλληνικὲς ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου καὶ οἱ Ἕλληνες συνεργάτες του*, Ἀθήνα 2015. – σ. 114 [καὶ σημ. 263]: γιὰ τὸ ἐπίγραμμα στὴν Θεοτόκο τοῦ Ζαχαρία Σκορδύλη μὲ τὴν πολλαπλὴ ἀκροστιχίδα (ἀκροστιχίδα, μεσοστιχίδα καὶ τελεστιχίδα) [ποὺ ἀναφέρεται καὶ στίς σσ. 102, 103, σημ. 227 καὶ 233]: ἡ πλήρης παραπομπὴ ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ 1843 [σ. 477] εἶναι Α. ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, *Ἐπίμετρο* [στὸ ἄρθρο «Νικόλαος Σοφριανός»], *Ἑλληνομνήμων* 1, Μάιος 1843, ἀρ. 5, σ. 314 [=http://digital.lib.auth.gr/record/141160/files/5156_5.pdf]. ἐπίσης ἡ ἀόριστη φράση «am Ende seines [δηλ. τοῦ Ζαχαρία Σκορδύλη] Werkes» πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ μὲ τὴν διευκρίνιση ὅτι τὸ ἐπίγραμμα ἔχει τυπωθεῖ στὸ τέλος τοῦ βιβλίου *Περὶ τῶν τῆς συγγενείας βαθμῶν συνοπτικὴ συλλογὴ ἐκ*

διαφόρων (Βενετία 1588) [E. LEGRAND, *Bibliographie ...XVe et XVIe siècles*, τ. Β', Paris 1895, 51-52, ἀρ. 178].

Στὸ τέταρτο κεφάλαιο: σ. 121, σημ. 279: ἡ πλήρης παραπομπὴ Lampros 1904 [σ. 473] εἶναι «Κατάλογος τῶν κωδίκων ... τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, Νέος Ἑλληνομνήμων 1 (1904), 353-367. –σ. 152, σημ. 322: ἡ παραπομπὴ ΔΗΜΑΡΑΣ 1962 δὲν ἀναλύεται στὴν βιβλιογραφία: προφανῶς ἀναφέρεται στὸ δημοσίευμά του «Προτομὴ τοῦ Κοδρικᾶ», *Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιὰ* 1953, τ. 8, Ἀθήνα 1952, 58-67, ποὺ ἔχει ἀνατυπωθεῖ στὰ *Φροντίσματα Α'*, Ἀθήνα 1962, 67-88. –σ. 188, σημ. 384: βλ. καὶ Δ. Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΔΗΣ, Τὰ ἐν Βλαχίᾳ ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα καὶ αἱ ἐκδόσεις αὐτῶν (1690-1821), *Ἀθηνᾶ* 76 (1977), 59-102.

Στὸ πέμπτο κεφάλαιο: σ. 190, σημ. 389 ἀναγράφεται Zallonis 1830, παραπομπὴ δηλαδὴ στὴν δεύτερη γαλλικὴ ἔκδοση τοῦ δοκμίου τοῦ Μ. Φ. Ζαλλώνη (*Traité sur les princes de la Valachie et de la Moldavie*, ... Paris 1830), τὸ παράθεμα ποὺ ἀκολουθεῖ ὅμως εἶναι στὰ ἑλληνικὰ: προέρχεται ἀπὸ τὴν πρώτη μετάφραση τοῦ βιβλίου (*Σύγγραμμα περὶ τῶν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινουπόλιν πριγκίπων τῆς Βλαχομολδαβίας ... μεταφρασθὲν παρὰ Ν. ΗΛΑΙΕΦΑΒ [=Ν. Βαφειάδη], ... ἐν Παρισίοις, ἐκ τῆς Τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, 1831*). Ἀλλὰ καὶ στὴν βιβλιογραφία [σ. 493] ἀναλύεται ὡς Zallonis 1855, ποὺ βεβαίως ἀντιστοιχεῖ στὴν δεύτερη μετάφραση τοῦ βιβλίου (*Πραγματεία περὶ τῶν ἡγεμόνων τῆς Μολδοβλαχίας ...*) ἀπὸ τὸν Β. Ι. Βαλτινὸ [γιά τὸ ἱστορικὸ τῶν ἐκδόσεων τοῦ βιβλίου βλ. προσφάτως J. BOUCHARD, *Perception des Phanariotes avant et après Zallony*, *Cahiers Blakaniques* 42 (2014), 1-17]. –σ. 191-192, σημ. 393: Panagiotopoulos 1994 ἐπίσης δὲν ἀναλύεται. –σ. 198, σημ. 409: Γιά τὰ βυζαντινὰ *κάτοπτρα ἡγεμόνων* ὑπάρχει παραπομπὴ μόνο στὸν Blum 1981: ὑπάρχει βεβαίως καὶ ἐδῶ ἄφθονη νεώτερη βιβλιογραφία, π.χ. G. PRINZING, *Beobachtungen zu "integrierten" Fürstenspiegeln der Byzantiner*, *JÖB* 38 (1988), 1-31.-P. ODORICO, *Les miroirs de princes à Byzance. Une lecture horizontale*, στὸν τόμο P. ODORICO (ed.), *L'éducation au gouvernement et à la vie. La tradition des "règles de vie" de l'antiquité au Moyen age*, Paris 2009, 223-246, κ.ἄ... –σ. 200 καὶ 210, σημ. 414 καὶ 431: Ἀντὶ γιὰ παραπομπὴ στὴν ἔκδοση τοῦ 1839 τοῦ μυθιστορήματος *Πολυπαθῆς τοῦ Γρηγορίου Παλαιολόγου*, πιδὸ προσιτὲς στὸν ἀναγνώστη θὰ ἦταν οἱ δύο ἐκδόσεις τοῦ 1989. –σ. 231, σημ. 466: Mackridge 2009 δὲν ὑπάρχει στὴν βιβλιογραφία, προφανῶς ἀναφέρεται στὸ βιβλίο «*Language and National Identity in Greece, 1766-1976*» Oxford 2009. Ἄς προστεθεῖ ἐδῶ ὅτι οἱ «Ἐπιστολαὶ ἀμοιβαῖαι περὶ γλώσσης» Καταρτζῆ – Φωτιάδης (γιὰ τὶς ὁποῖες γίνεται λόγος στὸ σημεῖο αὐτό), ἀνευρίσκονται στὸν Κ. ΣΑΘΑ, *Νεοελληνικῆς Φιλολογίας*

παράρτημα. *Ίστορία τοῦ ζητήματος τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης*, Ἀθήνα 1870, 154-176, καὶ στὸν Α. Ε. ΜΕΓΑ, *Ίστορία τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος*, τ. Β΄, Ἀθήνα 1927, 23-33). -σ. 312, σημ. 624, ἡ διατριβὴ τῆς Β. Ρούσσου ὑπάρχει ψηφιοποιημένη στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχεῖο Διδακτορικῶν Διατριβῶν: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/23160>. -σ. 200-201, σημ. 650: τὸ ἄρθρο τοῦ Γ. Βελουδῆ 2000 ἔχει ἐπανεκδοθεῖ μὲ τίτλο «Γ. Σεφέρης, ἡ ποιητικὴ τῆς “σιωπῆς”», στὸν τόμο ΤΟΥ ΙΔ., *Τὸ Γράμμα καὶ τὸ Πνεῦμα. Αἰσθητικά, κριτικά, γραμματολογικά*, Ἀθήνα 2004, 41-46, 113-114. -σ. 328-329: γιὰ τὴν στιχουργικὴ μορφὴ τῶν Ἀσμάτων στὸ Ἄξιον Ἑστὶ τοῦ Ἑλύτη, ποὺ ἀκολουθεῖ ὀπτικά τὴν μορφὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὕμνογραφίας, καὶ γενικὰ γιὰ τὸ ποίημα βλ. Τ. ΛΙΓΝΑΔΗΣ, *Τὸ Ἄξιον Ἑστὶ τοῦ Ἑλύτη. Εἰσαγωγή, σχολιασμός, ἀνάλυση*, Ἀθήνα 1971. Τέλος, σ. 334, σημ. 668: γιὰ τὴν σχέση τοῦ Ἑλύτη μὲ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ λυρική ποίηση βλ. Γ. ΔΑΛΛΑΣ, Ὁ Ἑλύτης καὶ ὁ ἀρχαῖος λυρισμός. Ἕνας ἐνδογλωσσικὸς διάλογος, στὸν τόμο Ὁ Ἑλύτης στὴν Εὐρώπη. *Πρακτικά Συνεδρίου. Πανεπιστήμιο τῆς Ρώμης La Sapienza (Νοέμβριος 2006)*. Ἐπιμέλεια Ρ. Μ. MINUCCI – Χ. ΜΠΙΝΤΟΥΔΗΣ, Ἀθήνα 2011, 171-189. Γιὰ τὴν μεταγραφὴ τῆς Σαπφῶς βλ. G. D'IPPOLITO, Ὁ Ἑλύτης καὶ ἡ ἐνδογλωσσικὴ μετάφραση. Ἡ μεταγραφὴ τῆς Σαπφῶς, στὸν ἴδιο τόμο, 190-203. Πβλ. καὶ C. LUCIANI, Ἡ Σαπφὼ ἥτοι περὶ «νυχτερινοῦ συστήματος» στὴν ποίηση τοῦ Ἑλύτη, στὸν ἴδιο τόμο, 204-224.

Δὲν ξέρω ἂν ἡ σ. ἔπρεπε νὰ ἀνταποκριθεῖ σὲ κάποια προθεσμία τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου ὥστε νὰ παραδώσει τὸ κείμενο, φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ τελικὴ θεώρηση τοῦ συνόλου δὲν ἔγινε μὲ τὴν χρονικὴ ἄνεση ποὺ χρειαζόταν ὥστε νὰ προσεχθοῦν ὅλες οἱ λεπτομέρειες. Οἱ παρατηρήσεις καὶ οἱ συμπληρώσεις ποὺ προηγήθηκαν δὲν ἀναιροῦν πάντως τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ βιβλίο ἀποτελεῖ ἐπιβλητικὴ διαχρονικὴ ἐπισκόπηση τοῦ θέματος τῆς ἐλληνόγλωσσης σχηματικῆς ποίησης, εὐανάγνωστη καὶ ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρουσα, ποὺ καλύπτει ἓνα κενό, καὶ ἀνταποκρίνεται πλήρως στοὺς στόχους ποὺ ἔχει θέσει .

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ

Ίνστιτοῦτο Ίστορικῶν Ἐρευνῶν/ΕΙΕ

Τομέας Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν